

Martin Luther – kyrkans reformator

Det är i år som bekant 500 år sedan Martin Luther föddes i den lilla tyska staden Eisleben i nuvarande Östtyskland. Hans minne firas av olika anledningar. Somliga framhåller hans kamp för den personliga friheten och rätten att följa sitt samvete. Andra betonar hans insats för den tyska nationen när det gäller språkutvecklingen, skolbildningen och den politiska självständigheten gentemot påven och kejsaren. Inom den teologiska världen har man stor respekt för Luthers oerhört omfångsrika produktion och imponerande bibelöversättningsarbete. Även inom den katolska kyrkan är Luther idag föremål för stort intresse.

Luthers namn är också omstritt idag liksom tidigare. Många är motståndare till hela den bibel- och människosyn som Luther stod för. Men det är svårt att undgå att ta ställning till Luther och hans verk. Hans inflytande inom den västerländska kulturen är alltför stort. Den som läser Luthers skrifter märker genast det intensiva budskapet. Luther tar fasta på några få saker och inskräper dem på ett enkelt men samtidigt genialiskt sätt. Han har en kraft och klarhet i framställningen, som gör att man inte kan förbli oberörd. I stridsskrifterna är han visserligen häftig och skarp – mer än vad som anses passande idag av de flesta – men också logisk och saklig, vilket gör det svårt för motståndarna att ge svar på tal. I breven och uppbyggelseskrifterna möter man däremot humor, godmodighet och levnadsglädje. De många tröstbrevens är en rik källa att ösa ur, och man förstår att den som talar själv har fått gå igenom många prövningar. En annan sida åter hos Luther är de många praktiska råden inom så gott som alla livets områden. Det kan gälla trädgårdsskötsel,

politik, musik osv. Luther umgicks med människor ur alla samhällsklasser och kunde konsten att tala ”med bönder på bönders sätt och med lärde män på latin”. Med sin ovanliga personlighet och rika begåvning och dessutom en naturlig auktoritet fick Luther både vänner och fiender att lyssna. Men den djupast bakomliggande orsaken var ändå framför allt det budskap, som han var besjälad av. Guds Ord och dess huvudbudskap, evangelium om Jesus Kristus, rättfärdiggörelsen genom tron allena utan gärningar. Detta är livsnerven i Luthers liv och verk, och det är detta som gör honom så aktuell än idag och värd att ingående studeras av var och en.

För oss som tillhör den lutherska kyrkan och vill vara bibeltroende lutheraner är det angeläget att klargöra var syn på Luther och hans verk. Det grundläggande är, att vi ser Luther som kyrkans reformator, som i en tid av djupt andligt förfall återförde en stor del av den yttre kyrkan till hennes gamla, rätta grund. Luther menade sig aldrig skapa någon ny kyrka eller något nytt samfund. Han visade i stället, att den romersk-katolska kyrkan hade hamnat i en ny ”babylonisk fångenskap” under en rad av människoläror. Läran om rättfärdiggörelsen genom tron hade förmörkats och som en följd hade en rad villoläror utbrett sig. När Luther vunnit klarhet i Bibelns rätta lära kunde han inte tåga, eftersom han visste sig vara kallad av Gud att predika och undervisa. Särskilt framstod för honom kallelsen att vara doktor i den heliga Skrift som ett uppdrag från Gud, vilket han inte till något pris fick svika. Om detta skriver han:

Jag har därtill blivit kallad och nödgad att jag skulle bliva doktor, utan någon tacksamhet, endast av lydnad. Då har jag måst emottaga detta doktorat och svurit och lovat vid min allrakäraste heliga Skrift att troget och högt predika den. Mot detta mitt lärande har påvedömet ställt sig i vägen och velat förmena mig det; men därmed har det gått såsom vi se, och det skall gå det ännu värre, och de skall icke kunna hindra mig. (Efter Meurer, Luthers levnad, s. 49)

Enligt Luthers egen övertygelse innebar reformationen ett återvändande till apostlarnas lära. Skriften allena är den

norm som gäller i trosfrågor, och inför den måste både kyrkomöten och kyrkofäder vika. Luther företog ett grundligt studium av de gamla koncilierna och den katolska kyrkans teologi. Han kom fram till, att Augustinus' teologi i det mesta hade varit bibeltrogen, men att de romerska teologerna så småningom hade avvikit från den mer och mer. Påvens ställning och auktoritet blev så småningom en av huvudfrågorna för Luther, eftersom det stod alltmer klart, att påven uttryckligen förkastade och brännmärkte den lära, som Luther ansåg vara Bibelns egen. Luther blev då övertygad om att påven och påvedömet var Antikrist. Genom sina bibelstridiga läror, som alla katoliker måste hålla för sanna, hade påven visat sig vara den "laglöshetens människa" som Paulus varnat för i 2 Tess. 2. Luther syftade här inte på någon enskild påve – under hans tid var det fler som avlöste varandra – utan på påvedömet som sådant med dess lära om påvens särställning och kyrkans tradition i motsats till Skriftens lära.

För oss bibeltroende lutheraner är alltså Luthers särställning den, att han fick bli Guds redskap till att reformera kyrkan och avslöja Antikrist genom att på nytt föra fram Bibelns eget evangelium. Men det innebär inte, att Luther för oss har en ny ofelbarhet, som träder i påvens ställe. Nej, vi ser Luther som en människa med fel och brister, och vi menar inte heller att allt vad Luther har skrivit är felfritt. Det finns en klar skillnad mellan apostlarna och alla andra kyrkolärare, som har uppträtt senare. Liksom Luther håller vi apostlarnas och evangelisternas skrifter för absolut sanna och ingivna av den helige Ande. Allting måste därför rätta sig efter denna den heliga Skrift. Ingen har väl inskräppt detta så kraftigt som Luther själv. När man redan under hans livstid gav ut hans samlade skrifter varnade han för att låta dessa vara annat än ett vittnesbörd om Skriftens lära. Ja, även bekännelseskrifterna, som Luther uttryckligen bekände sig till såsom alltigenom bibelenliga är endast ett vittnesbörd om den bibliska sanningen. Att vara en trogen lutheran är därför detsamma som att i allt hålla sig till Bibelns lära och att låta denna vara den enda regeln och normen för kyrkans lära och liv.

Men frågan är ju vad som är Bibelns rätta lära. Det finns så många olika tolkningar, och en rad olika sekter och samfund har uppträtt med anspråk på att företräda sanningen. Så var det också på Luthers tid. Den romerska påvekyrkan uppträdde med anspråket att vara den enda rätta kyrkan. Men samtidigt fanns den grekisk-ortodoxa kyrkan och en rad olika sekter hade framträtt redan under fornkyrkans dagar. De s.k. böhmiska bröderna fanns också som en kyrka skild från den katolska, och så småningom uppträdde de olika reformerta kyrkorna och baptisterna med sina många förgreningar. I sina skrifter om kyrkan framhåller Luther, att den rätta kyrkan är där evangelium förkunnas rent och klart och där sakramenten rätt förvaltas. För oss har detta blivit något nästan självklart. Men på Luthers tid var detta något oerhört och chockerande. Inom den stora katolska kyrkan vågade ingen öppet ifrågasätta vad de påvliga dekreten hade fastställt. De som ändå vågat försöka hade likt Johan Hus blivit bannlysta och avrättade. Man väntade också, att den orädda munken Luther skulle gå samma öde till mötes. Många uppfattade Luthers djärva uttalanden som ett oerhört högmod. När han så småningom ifrån att endast ha kritiserat avlaten började ifrågasätta kyrkomötenas och påvens auktoritet, var det även flera av vännerna som blev tveksamma. Men Luther hade modet – ett heligt mod uti från den fasta trosövertygelsen – att ensam gå vidare och trotsa både kejsarens och påvens auktoritet, när det gällde Guds Ords sanning. I världsliga ting däremot var Luther noga med att lyda kejsaren och all annan överhet.

När Luther efter sin långa troskamp kommit fram till klarhet i läran om rättfärdiggörelsen ledde detta till, att han ivrigt rannsakade alla Bibelns huvudläror och i skrift efter skrift öppet bekände vad han funnit. När han år 1521 stod inför kejsaren i Worms fick han klart för sig, att hans enda alternativ var att återkalla sina skrifter eller bli dömd som kättare. Han bad om en dags betänketid, och vi förstår hur noga han måste ha övervägt sitt svar under bön om Guds vägledning. Säkerligen önskade Luther att för fridens skull återkalla, om det hade varit möjligt. Men hans samvete var bundet av Guds Ord. Därför mynnade hans berömda svar

ut i följande ord:

Emedan Ers Kejslerliga Majestät och Edra nåder begär ett rätt och slätt svar, vill jag giva ett sådant som skall hava varken horn eller tänder, sålunda: så vida jag icke övervinnes genom den heliga Skrifts vittnesbörd eller med klara och tydliga skäl (ty jag tror varken påven eller koncilierna allena, emedan det ligger i dagen och är uppenbart, att de ofta hava farit vilse och motsagt sig själva); så är jag övervunnen genom de språk som jag anfört, och i mitt samvete fången i Guds Ord, och kan och får därför icke återkalla, emedan det är varken säkert eller rådligt att göra något mot samvetet. Här står jag, jag kan ej annat. Gud hjälpe mig. Amen. (Meurer, s. 266)

Genom sin lära och sitt handlande hade Luther klart visat hur han uppfattade den kristna kyrkan. Han fortsatte också alltmer bestämt på denna väg. Den romerska kyrkan hade visat sig vara en falsk kyrka, och därför måste sanna kristna skilja sig från henne. Luther brände öppet påvens bulla och den kanoniska rätten för att visa, att han medvetet skilde sig från denna kyrka. Man har menat, att Luthers kyrkosyn skulle innebära, att man bör stanna kvar inom en falsk kyrka tills man blir utdriven. Luthers egen lära och hans exempel motsäger detta. När Luther väl kommit fram till sin slutgiltiga trosövertygelse, tvekade han aldrig när det gällde nödvändigheten av att lämna en kyrka som lär falskt. Detta gällde både den katolska kyrkan och de många reformerta sekterna, som Luther sammanfattar under benämningen ”svärmare”.

Särskilt intressant är det att studera Luthers inställning till Zwingli och de kyrkor han representerade. När Luther fick klart för sig, att flera evangeliska teologer förnekade Kristi kropps sanna närvaro i nattvardens bröd gick han till skarpt angrepp mot dessa, trots att det äventyrade den evangeliska enheten. Philip av Hessen, en av de ledande evangeliska furstarna, inbjöd då Luther och Zwingli m.fl. teologer till sitt slott i Marburg år 1529. Man höll flera dagars ingående samtal, och kom överens i de flesta av lärofrågorna, men inte beträffande Kristi kroppsliga närvaro. Zwingli och Oekolompadius bad ändå enträget, att lutheranerna skulle erkänna dem som kristna bräder, vilket också lantgreven

Philip uppmanade till. Zwingli sade med tårar i ögonen: ”Det finns inga människor på jorden, med vilka jag hellre vill vara ense än med wittenbergarna.” Men Luther tog inte emot den utsträckta brodershanden utan svarade: ”Ni har en annan ande än vi”. Han ville inte medge dem brodersnamnet och förundrade sig över att de kunde räkna honom som en broder och samtidigt vara övertygade om att deras lära var riktig. Däremot räckte Luther dem kärlekens och fridens hand (Meurer, s. 465). Vi ser alltså hur Luther skilde mellan kristna bräders enhet, som förutsatte enighet i den kristna läran, och en allmän frid och kärlek, som vi är skyldiga att visa var och en. När Luther kommit tillbaka till Wittenberg berättade han bl.a. följande om samtalet:

Broderskap hava de hos oss begärt; men vi hava för denna gång givit dem avslag och icke kunnat lova det. Ty om vi antoge dem för bröder och systrar, så skulle vi samtycka till deras lära. Detta avslag såg man dock ogärna och föregav, att man borde bevisa dem kärlek, till dess Gud bragte dem åter till rätta; eftersom vi bör älska även våra fiender. Nå, vill någon utlägga detta illa, så må det stå honom fritt; och den som kan mer uträtta, må han göra det. De bliva vid sin mening, och måtte Gud upplysa dem... Ty vi hava Guds Ord och text för oss, vilket de däremot icke hava. Därför står nu saken på en god förhoppning. Jag säger icke, att det är en broderlig enighet, utan blott en vänlig endräkt, så att de hos oss vänligen söka, vad som felar dem, och vi åter är dem till tjänst. Om ni nu i denna sak flitigt beder, skall den ock komma på broderlig fot. (Meurer, s. 467)

Tyvärr kom oenigheten beträffande nattvarden att bestå, och ännu i några av sina sista skrifter varnar Luther för en falsk enighet med de reformerta. Han varnade också några av sina kollegor i Wittenberg, när han märkte att de drogs åt det reformerta hållet i nattvardsläran, och det är känt att t.o.m. den käre vännen Melancton var beredd att lämna Wittenberg. Men det kom dock inte till någon brytning förrän efter Luthers död, då Melancton öppet gick emot dem som höll fast vid Luthers nattvardslära.

Genom de nämnda exemplen ser vi, att Luther var övertygad om, att han själv höll sig till Skriftens sanning i motsats till både påvekyrkan och svärmarna. Luther såg de reformerade evangeliska församlingarna och kyrkorna som

den rätta kristna kyrkan, från vilken de övriga skilt sig genom sina falska läror. I skriften mot Hans Worst 1541 utlade Luther denna sin syn på den sanna och falska kyrkan. På katolikernas anklagelse att de evangeliska skulle ha avfallit från den heliga kyrkan och upprättat en annan och ny kyrka, svarar Luther:

Emedan de berömma sig själva att de är kyrkan, så är de skyldiga att bevisa detsamma. Om de bevisa det med något skäl (begär inte många), så vill vi ge oss fångna och komma fram och säga: *Peccavimus, miserere nostri* (vi hava syndat, hav misskund med oss). Men om de icke kunna bevisa det, så måste de bekänna (de må göra det gärna eller ogärna), att de icke är kyrkan och att vi icke behöver vara kättare, därför att vi fallit från det som ej är kyrkan; ja, emedan intet där emellan är, så måste vi vara kyrkan och de djävulens kyrka, eller ock omvänt. Därför hänger det på den punkten att man bevisar, vad den rätta kyrkan är. Så länge denna bevisning saknas, så är det förgäves, att den ena sidan berömmar sig såsom kyrkan och smädar den andra för kättare; den ena sidan måste hava tillmätt sig det med orätt... Men huru, om jag bevisade, att vi hava blivit vid den rätta gamla kyrkan, ja att vi är denna rätta gamla kyrka, men att ni blivit avfälliga från oss, det är från den gamla kyrkan, och har upprättat en ny kyrka emot den gamla kyrkan? Detta låt oss höra. (Meurer, s. 753)

Sedan visar Luther i sin skrift med 10 punkter, att de evangeliska är den rätta gamla kyrkan. Det är viktigt att se, vilka dessa punkter är, och vi återger dem i korthet:

De evangeliska är den rätta gamla kyrkan och en kropp med de heligas samfund. De har nämligen:

1. samma gamla dop som Kristus instiftat,
2. det heliga altarets sakrament alldeles så som Kristus instiftat det och apostlarna och hela kristenheten brukat det,
3. de rätta gamla nycklarna till att binda och lösa synd mot Guds bud – inte till världsligt missbruk,
4. predikoämbetet och Guds Ord rent och rikligen utan tillsats av ny, egen, mänsklig lära, utan så som Kristus överlämnat det,
5. den apostoliska trosbekännelsen, den gamla tron i den gamla kyrkan utan några nya tillsatser,
6. samma bön som den gamla kyrkan, nämligen Fader Vår,
7. samma respekt för den världsliga överheten som man haft inom fornkyrkan, 2 Petr 2, Rom 13,
8. äktenskapet som en gudomlig och välsignad inrättning,

9. förföljelser för Ordets skull alldeles som i fornkyrkan,
10. ingen blodsutgjutelse mot fienderna, utan tålmod, förmaning och bön såsom i den gamla kyrkan.

Sedan visar Luther i 12 punkter, att papisterna är den nya, falska kyrkan, som på grund av sitt avfall från den gamla kyrkan blivit djävulens skola och sköka. Visserligen döptes alla i den gamla kyrkans rätta dop, och de som dog inom det sjunde eller åttonde året innan de förstod påvens skökkyrka hade visserligen blivit saliga. Men om de blev stora, hörde, trodde och följde påvens lögnpredikan och djävulska nyhetsväsende, så avföll de från sitt dop och sin brudgum och byggde och förtröstade på sina egna gärningar. Därför hade papisterna väl kommit utav den rätta kyrkan, eftersom de blivit döpta, men de vore icke mer kyrkans lemmar eftersom de mitt i Guds kyrka upprättade avguderier. Detta är skarpa ord av Luther, men de uttrycker väl Luthers genomtänkta syn på den kristna kyrkan och reformationens innebörd. Han betonar i detta sammanhang också hur viktigt det är, att kyrkan lär Guds Ord rent och klart i alla stycken. Han skriver:

Du hör, att det icke går an att jämte Guds Ord lära något annat, jämte Gud tjäna en annan, jämte det ljus som av Gud uppställts i mörkret tända ett annat. Det är förvisso ett irrbloss och en villfarelse, om det än vore blott ett enda stycke; ty kyrkan kan och skall icke ljuga, icke ens i ett stycke; lär hon en lögn, så är det allt falskt. (Meurer, s. 755)

Vi ser hur allvarligt Luther tog det med kyrkans rätta kännetecken: Ordet och Sakramenten. Överallt där dessa finns rena och klara såsom Kristus instiftat dem och såsom de brukats i den gamla kyrkan enligt apostlarnas vittnesbörd, där är Kristi kyrka, även om dess bekännare endast är en liten hop. Var hade då kyrkan varit under påvekyrkans tid? Luther pekar som vi sett på de små döpta barnen och på dem som i det fördolda brukat Guds Ord och trott på det utan att låta sig förvillas av påvekyrkans falska lära. Luther såg det som ett stort under, att kyrkan genom reformationen en sista gång tilläts träda fram offentligt och han väntade därefter den yttersta dagens snara ankomst. Luther glädde sig mycket över, att det under

reformationstiden framträdde många hängivna bekännare, som för sin tros skull blev martyrer. Likaså gladde han sig över den bekännelse, som de evangeliska furstarna och teologerna lade fram vid riksdagen i Augsburg år 1530. Eftersom detta har blivit den lutherska huvudbekännelsen är det viktigt att se, hur Luther ställde sig till den.

Inför den kommande riksdagen skrev kurfursten till Luther, Jonas, Bugenhagen och Melanchton att de noga skulle förbereda sig och vara beredda att ge skäl för alla artiklar i trosläran och även beträffande yttre kyrkbruk och ceremonier. Det syntes som om riksdagen skulle hållas istället för det koncilium, som de evangeliska begärt, och då var det särskilt angeläget att klart veta i vilka frågor man kunde ge sig in på underhandling. Efter en vecka träffade de nämnda teologerna kurfursten och teologerna Spalatin och Eisleben. Då överlämnades de 17 s.k. Torgauartiklarna (benämnda efter platsen). Luther fick sedan stanna kvar i Koburg på kurfurstens befallning. De övriga begav sig till riksdagen, där Melanchton författade den slutgiltiga bekännelsen. Den 25 juni upplästes hela bekännelsens högtidligt på tyska inför kejsaren. Två hela timmar varade uppläsningen, medan alla lyssnade i stillhet. När Luther senare fick höra, om detta sade han: ”Jag är övermåttan glad att hava upplevat den stund, då Kristus genom sådana bekännare inför en sådan församling blivit förkunnad i en så härlig bekännelse” (Fries: Martin Luther, s. 62). Om själva bekännelsen skriver Luther:

Jag har läst M. Philippi apologi. Den behagar mig rätt väl, och jag vet intet att däruti bättra eller ändra; det skulle ock illa anstå mig, då jag ej kan gå så milt och sakta till väga. Kristus, vår Herre, hjälpe, att den må skaffa mycken och stor frukt, såsom vi hoppas och bedja. Amen. (Meurer, s. 504)

Till Melanchton skrev Luther den 29 juni bl.a.:

Dag och natt tänker jag på denna sak, överväger och vänder den på alla sidor och genomforskar hela Skriften, och den fröjdefulla vissheten, att vår lära är själva sanningen växer allt mer och mer i min själ. Jag skall därför, om Gud vill, icke låta frånröva mig något därav, det må gå mig hur det vill. (Meurer, s. 507)

Av detta ser vi, hur helhjärtat Luther ställde sig bakom den Augsburgska bekännelsen. Under hela reformationen uppfattades också denna bekännelse som den offentliga gemensamma huvudbekännelsen för alla de evangeliska kyrkorna. Här finns i korthet den evangeliska läran sammanfattad, och det visas hur denna lära enbart stöder sig på Skriften. Mot den rätta läran ställs också ett avvisande av de falska läror, som fanns både inom påvekyrkan och hos svärmarna.

Luther höll hela sitt återstående liv fast vid den Augsburgska bekännelsen. Han gillade också Melanchtons försvar för denna, där artiklarna utförligt behandlas och motiveras utifrån Skriften. Luther skrev också de s.k. Schmalkaldiska artiklarna inför det eventuellt förestående konciliet (vilket slutligen hölls av katolikerna ensamma i Trident). I dessa framläggs på nytt den evangeliska läran enkelt, klart och kraftfullt. Kurfursten skrev till Luther, att han tackade Gud att Han förlänat honom kraft att så kristligt, rent och klart avfatta artiklarna. Två gånger hade han, kurfursten genomläst dem, och fastän han endast var en lekman, var han dock fast övertygad om, att de var sanna och i överensstämmelse med den Augsburgska bekännelsen (Meurer, s. 632).

Luther var inte enbart nöjd med att teologerna väl kände sanningen och predikade den flitigt. Han ivrade också för att barn och ungdom skulle få en ordentlig kristen undervisning. De båda katekeserna 1529 blev här av utomordentligt stor betydelse. Genom visitationer och upprättande av kristna skolor kom den evangeliska läran att effektivt utbreda sig i hemmen och församlingarna. Det väldiga bibelöversättningsarbetet gjorde också, att människorna fick tillgång till Bibeln på sitt eget språk, enkelt och lättfattligt. Luther verkade också för skapandet av en god gudstjänstordning och evangelisk psalmsång på folkspråket. Sa gick det lärda teologiska arbetet hand i hand med det enkla folkets undervisning och fostran. Det finns många vackra vittnesbörd om vilken stor välsignelse allt detta medförde.

Vi har också all anledning att idag ta vara på detta rika arv. Tyvärr har den lutherska kyrkan i stort kommit långt bort från reformationen. Ekumenismen och bibelkritiken har raserat mycket av vad som en gång byggts upp. Det har gått så långt, att bekännelse-trogna lutheraner har varit tvungna att lämna de större lutherska samfundet och sluta sig samman i mindre kyrkor, där man söker att bevara Guds Ord rent och klart. Vår församling, S:t Petri, är en av dessa. Vi håller fast vid den Augsburgska bekännelsen därför, att vi är övertygade att den väl uttrycker vad Bibeln lär. Vi firar nu med tacksamhet 500-årsjubileet av Luthers födelse. Vi gör det med bönen att Herren skall föra oss allt djupare in i Ordet och dess rikedomar, samt att vi skall få nåd att med större frimodighet föra ut det också till andra. Vi tackar Herren för att vi genom den lutherska bekännelsen vet oss stå på samma grund som apostlarna och evangelisterna. Med Luther bekänner vi oss tillhöra den gamla, rätta kristna kyrkan, och vi vet att Kristus har lovat, att helvetets portar inte skall bli henne övermäktig (Matt. 16:18).

Liksom Luther önskar vi även att alla kristna om möjligt skall förenas i en och samma kyrka kring det rätta Ordet och de rätta Sakramenten. Ett exempel på denna enhetssträvan från Luthers liv kan avslutningsvis nämnas. När de reformerta teologerna Bucer och Capito år 1536 kom till Luther med begäran om kyrkogemenskap avvisade han dem inte på grund av deras tidigare falska lära. Tvärtom kallade Luther till sig de ledande lutherska teologerna, och lärosamtal i Luthers bostad vidtog genast. Luther förklarade, att han ingenting högre önskade än att en sann och varaktig enhet dem emellan kunde upprättas. Men det måste bli en verklig enighet, eller alls ingen. Två ting vore nödvändiga. Först att de reformerta offentligt skulle återkalla sin falska lära om nattvarden, eftersom den inte var Kristi, apostlarnas och kyrkans lära. Vidare att de i fortsättningen enhälligt skulle lära det rätta tillsammans med sina tidigare motståndare. När de sedan verkligen återkallade och erkände sin villolära förklarade Luther, att han var villig att erkänna dem som kära bröder i tron. Capito och Bucer började gråta, och tillsammans tackade

man Gud. Sedan predikade man var och en vid olika tillfällen med de andra närvarande och firade även nattvarden tillsammans. En särskild endräktsformel skrevs av Melancton, den s.k. Wittenbergkonkordian, vilken undertecknades av samtliga. Detta dokument sändes ut offentligt, och man beslöt att gemensamt verka för att enigheten skulle stärkas och utbredas. Av detta ser vi, hur Luther och den lutherska kyrkan under reformationen verkade för en sann kristen enhet. Detta är den lutherska kyrkans uppgift också idag.

S.R.

[^]